

Розділ 1

ВІД ЛАДУ ДО БЕЗЛАДУ

Січень 1990 року. Університет Фурмана, Грінвілл, Південна Кароліна. Я покинув основну спеціальність, економіку, і відмовився від стипендії за успіхи в гольфі, щоб віддатися новому захопленню — політології. Під час першої лекції з міжнародних відносин професор Дон Гордон пояснює значення падіння Берлінського муру — майже у реальному часі. Ми проживаємо історію, сказав він. Старий лад помирає, а новий ще тільки має народитися.

Мені 22, і я зачарований. Читаю все, що потрапляє мені до рук: книги, газети, статті, що батько факсом надсилає з Фінляндії (доба інтернету ще не настала). Я жадібно прагну дізнатися: що ця дестабілізація означає для Фінляндії, Європи і світу? Професор Брент Нельсен, спеціаліст із питань Європейської Спільноти, дає нам матеріали для ознайомлення з європейською інтеграцією, які сформують моє розуміння головних глобальних цінностей.

Я увірував у важливість міжнародних інституцій, міжнародного права, відкритого суспільства, ліберальної

демократії, ринкової економіки і важливої догми: особисті національні інтереси мають підпорядковуватися глобальним правилам. Об'єднувач Європи Жан Моне казав: «Без людей не можливе ніщо, але ніщо не встоїть без інституцій».

Якби професори дали мені завдання написати есеї про світ через тридцять років, я б описав світову злагоду і перемогу ліберального ладу на засадах міжнародного права.

І, звісно, помилився б.

Ідеалізм не давав мені зрозуміти, що світ не святкує ідеологічну перемогу Заходу. Чимало колишніх колоній вважали це не звільненням, а продовженням минулого, якого вони прагнули позбутися.

Упродовж наступних десятиліть я засвоюю урок: усі культури й історії різні. Інтереси і влада часто переважають над цінностями. Таким чином, якщо ми хочемо, щоб перевагу мали наші демократичні погляди, необхідно скорегувати наше бачення. І зробити з ним щось.

У пошуках ладу

Ми, люди, схильні шукати лад у безладному світі. Так ми намагаємося знайти сенс там, де його часто бракує. Ми шукаємо шаблони відносин між державами й інституціями і намагаємося пояснити — а часом навіть передбачити, — яким світ є або стане. Ми розглядаємо силу і впливовість у різних формах (політичній, економічній, військовій) і оцінюємо складні мережі альянсів і відносин. Так ми намагаємося встановити послідовність ладу.

Про це свідчать і підручники історії, що містять чимало термінів, які вказують на певний лад. Римська імперія, наприклад, охоплювала Південну Європу, Північну Африку і чималу частину Близького Сходу (або те, що сучасники

вважали за весь цивілізований світ). *Османська імперія* наприкінці доби Середньовіччя контролювала величезні простори від Середземного моря до Західної Азії. Упродовж кількох століть вона правила народами різного етнічного походження, культури і релігійних вірувань. Тим часом династія Цін, сьогодні відома як Китай, розповсюдила свій вплив на значні території Східної, Південно-Східної та Внутрішньої Азії і, як і *Pax Romana*, забезпечувала відносний мир для своїх народів.

Визначення цих імперій у чітких формулюваннях, з певними кордонами, безумовно, вимагає деяких роз'яснень. І все ж, вони являють собою дещо конкретне і важливе для розуміння: реальні структури, що формалізували відносини між народами і урядами. Ми шукаємо ладу, тому що потребуємо його.

Ці три приклади мають спільну рису: вони контролювали більшість світу, відомого їхнім мешканцям. Вони забезпечували стабільність роздробленим, розмаїтим і часто конфліктним соціальним угрупованням. Іншими словами, вони створювали лад. Однак, ці устрої правильніше називати регіональними. *Британська імперія* першою розповсюдила вплив по всій земній кулі. То був світовий лад, що донині залишається визначальним для нашого сприйняття ладу як такого. За підтримки парових двигунів, пороху і телеграфу, вона невпинно росла упродовж 19 століття і мала колонії майже на всіх континентах. У 1920-му імперія охоплювала близько четвертої частини всієї суші.

Наше уявлення про світовий лад походить від *Вестфальської системи*, названої на честь Вестфальського миру 1648-го, що поклав край Тридцятилітній війні в Європі. Ці мирні угоди породили концепції суверенності і рівності держав — тобто, систему, яка (принаймні теоретично) мала ґрунтуватися на довірі, повазі й незалежності. Згадуючи історію, можна зауважити, що світовий лад часто спирався на економіку, торгівлю або культурний обмін. Але національні держави,

напевне, залишаються найважливішими структурними одиницями. З цього погляду лад не означає, що всі країни рівні, але влада розподіляється між ними і скеровується так, щоб забезпечувати певну форму стабільності.

Тепер уже очевидно, що лад, в який вірили ми на Заході, — і те, як ми намагалися розподіляти і скеровувати владу, — базується на припущеннях, що втратили актуальність. Старий лад зруйновано. Його правила застаріли — і саме у той час, коли вони потрібні, як ніколи.

Щоб зрозуміти нові правила, треба відстежити потрясіння, що призвели до цього, — від двополярної еквілібристики до трикутника влади. Розпочнімо з Холодної війни.

Двополярний лад

Холодна війна створила світ, який, з погляду Заходу, був доволі організованим — і спирався на правову систему. Простіше кажучи, він був двополярним та ідеологічним. Сполучені Штати з союзниками говорили мовою демократії, капіталізму і свободи. Радянський Союз із підвладними йому країнами представляли автократію, комунізм і контроль. Суперництво між двома полюсами мало системний характер. Перевага була то на одному, то на іншому боці, а між ними не було практично нічого (не рахуючи Руху неприєднання, що налічував 120 держав, де не було ані ладу, ані ідеології).

Навіть у двополярному світі дві надпотуги мали знаходити спільну мову — у протилежному випадку їм загрожувало гарантоване ядерне взаємознищення. Вони створили систему спільних і окремих багатосторонніх інституцій та угод — як задля конкуренції, так і для співробітництва, — щоб запобігти ескалації до конфлікту.

РЕВ (Рада економічної взаємодопомоги), наприклад, стала радянською відповіддю на План Маршалла. Захід заснував Організацію європейського економічного співробітництва, яка пізніше розширилася і стала Організацією економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР). ООН слугували майданчиком для співпраці, посередництва і діалогу. Ціла низка двосторонніх і багатосторонніх угод про контроль за озброєннями обмежувала розповсюдження зброї і впроваджувала її застосування.

Відчуття збереження ладу залишалося навіть по завершенні Холодної війни. Так, стався розлад, але лад все одно переважав. Берлінський мур впав, Радянський Союз розвалився, держави народжувалися й перероджувалися, старі системи руйнувалися, почали з'являтися нові. Сполучені Штати з союзниками перемогли. Двополярний світ став однополярним практично за одну ніч, і теза Френсіса Фукуями про «кінець історії» — що, мовляв, більшість національних держав врешті-решт стануть ліберальними демократіями і глобалізованими ринковими економіками, — мала особливе значення для багатьох з нас, зокрема, і для мене. Я шукав ладу і намагався з'ясувати, що буде після розладу. Тепер я розумію, що форма ладу, яку я уявляв, ґрунтувалася на хибних припущеннях.

1990-ті: західний лад

Після завершення Холодної війни ми доволі швидко проголосили, що новий лад став однополярним, західним, на чолі з незаперечною глобальною надпотою — Сполученими Штатами. Здебільшого це було правдою. Але тверезий погляд серед п'яних сподівань того часу довів би нам, що він усе одно мав слабкі місця.

Насправді дев'яності були доволі хаотичні і безладні — принаймні у Європі. У колишній Югославії почалася війна. Об'єднання Німеччини виявилось проблемним. Розширення Європейського Союзу вимагало часу. Перебудова Східної і Центральної Європи відбувалося повільно. Демонтаж колишнього Радянського Союзу і утворення 15 незалежних держав виявилися складним процесом. Десятирічний російський експеримент із демократією і гіперкапіталізмом став провальним. Насіння, що проросло у Росії нинішнім авторитарним правлінням, було частково посіяно серед хаосу дев'яностих.

Виявилось, що капіталізм також не панацея, здатна вирішити усі проблеми, хай би як не здавалося. Маятник хитнувся від державної до ринкової економіки, від контролю до свободи, від авторитарності до демократії. Понад половина країн світу вважалися демократичними. Здавалося, вільна торгівля зробить держави настільки взаємозалежними, що війна стане неможливою. Однак, азійська фінансова криза дев'яностих натякнула, що нестримна глобалізація потенційно має вразливі місця.

Досвід, що я здобув у той час, тільки поглибив мою непохитну віру в силу міжнародного права та інституцій. По завершенні навчання я повернувся в Європу, щоб і надалі вивчати міжнародні відносини, і здобув посаду у Міністерстві закордонних справ Фінляндії — саме тоді, коли Фінляндія приєдналася до ЄС. Політика мультилатералізму особливо приваблива для фінів, адже дає можливість здобути захист і посилити вплив, об'єднавши зусилля з іншими.

У ті роки і я, і мої колеги з великих і малих країн святкували те, що здавалося нам безповоротною зміною. Імперіалізм занепав після Першої світової війни. Після Другої світової перемогли фашизм. Після Холодної війни сконав комунізм. У світі мав запанувати демократичний лібералізм — принаймні так ми думали. Насправді ж, як це

зрозуміло тепер, Захід справді мав можливість закріпити свої цінності по всьому світу, але не досяг цієї мети.

Проте у всьому тому рейваху прозахідність набирала обертів у Європі і за її межами. У 1995-му Австрія, Фінляндія і Швеція приєдналися до Європейського Союзу. Країни Східної і Центральної Європи обирали західний напрямок і подавали заявки на вступ у ЄС і НАТО. Європейський вибір був очевидним: від дезінтеграції до інтеграції; від сфер інтересів і покірності до свободи співробітництва; від закритого до відкритого суспільства; від недовіри до довіри; від соціалізму до капіталізму; від автократії до демократії. Перехід тривав недосконало і повільно, але був критично важливим.

Але міжнародні інституції на глобальній арені не відреагували на зміну у світовому ладі. Домінантні західні держави намагалися пристосуватися до ладу, що виник після Холодної війни, але зміни були незначні і здебільшого регіональні.

У Європі, у 1990-му, Паризька хартія розширила функції перейменованої Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), додавши до її миротворчої програми демократизацію і посилене спостереження за дотриманням прав людини, адже мала на меті скеровувати трансформацію колишніх радянських республік. НАТО переорієнтувався з колективного захисту від Радянського Союзу на кризове регулювання й миротворчі зусилля і розширився за рахунок нових членів з Центральної і Східної Європи, а також партнерства з третіми країнами у Європі та за її межами.

У Європейському Союзі модель економічної та політичної інтеграції, що розроблялася ще з п'ятдесятих, виявилася дієвою попри всі недоліки. Після подальших змін в угоді Спільнота стала Союзом і внаслідок інтеграційних процесів за 15 років після завершення Холодної війни розширилася більше ніж удвічі. Хаотичний процес? Безперечно, злиття суверенітету національних держав завжди хаотичне.

Втім, на глобальному рівні правила головних інституцій, таких як Міжнародний валютний фонд (МВФ) і Світова організація торгівлі (СОТ), не зазнали змін. ООН реагувала на події і проблеми, але її владна структура — зокрема, постійні члени Ради Безпеки, — залишилася фактично незмінною, за винятком того, що противаги переважній силі Сполучених Штатів і їхніх західних союзників більше не існувало. Периферійні країни так і залишилися на периферії.

2000-ні: рух до безладу

Терористична атака на вежі-близнюки Всесвітнього торговельного центру у Нью-Йорку 11 вересня 2001 р. була водночас трагічною і символічною — напад на два стовпи вільного світу: капіталізм і демократію. Хай ми й не розуміли цього, але саме тоді розпочався довгий спуск від ладу до безладу.

Після тієї атаки Сполучені Штати і більшість західного світу зосередилися на боротьбі з тероризмом. Крім того, трагедія показала, що решта світу не збирається автоматично зближуватися з Заходом, зокрема його цінностями, нормами та інституціями. 11 вересня позначило поворотний момент для явища, яке я називаю «подвійною помилкою» Заходу. З одного боку, вона полягала в тому, що ми відступили від головного принципу і, за допомогою внутрішніх і міжнародних правових актів, зробили безпеку важливішою за свободу. З іншого — у спробах визначити напрямок світових справ ми не надали достатнього права голосу іншим державам.

Політики, зокрема Кондоліза Райс, нарекли спроби США за підтримки європейських ліберальних дівців (як-от Тоні Блер у Британії) домогтися реваншу за трагедію 11 вересня